

Magdalena Żabowska
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7046-7293>
e-mail: zabowska@umk.pl

Tzw. ekspresywne *jeden* – znaczenie i funkcja

Semantics and functions of the so-called expressive *jeden*

Abstrakt

Artykuł dotyczy słownictwa ekspresywnego, przedmiotem opisu jest polskie „ekspresywne” wyrażenie *jeden*. Artykuł nawiązuje do dyskusji na temat funkcji tego wyrażenia (Meľčuk, Milićević 2011; Kosek 2020). Przeprowadzona analiza jest zakorzeniona w semantyce strukturalnej, autorka omawia współczesne znaczenie i funkcję wyrażenia *jeden*. W artykule opisano różnice między funkcjami rzeczowników wartościujących i eksklamatywów, a także między *jeden* a innymi wyrażeniami, w szczególności intensyfikatorami. Autorka wychodzi od cech składniowych *jeden*, następnie przechodzi do analiz semantycznych. Wykazuje, że ekspresywność, intensyfikacja, predykcja czy referencja są funkcją innych elementów zdania, a nie *jeden*. Ustalenia autorki pozwalają powiązać *jeden* z kategorią anafory. W artykule wykazano, że tzw. komponent ekspresywny może być rozpatrywany jako znaczenie danego typu zdania, znaczenie całej konstrukcji lub jako funkcja elementu konstrukcji.

Słowa kluczowe: słownictwo ekspresywne; polszczyzna potoczna; leksyka oceniająca; intensyfikacja; referencja

Abstract

This paper is concerned with expressive vocabulary, it focuses on Polish the “expressive” word *jeden* [Pol. ‘one’]. The article refers to discussions on the function of this expression (Meľčuk and Milićević 2011; Kosek 2020). The undertaken analysis is rooted in the structural semantics, and it investigates the contemporary meaning and function of *jeden*. The article scrutinizes differences between functions of evaluative nouns and exclamatives, and also between *jeden* and other expressions, in particular intensifiers. The scrutiny starts from syntactic features of *jeden* and proceeds to semantic analyses. It is underlined that expressiveness, intensification, predication, and reference are functions of other elements of the sentence rather than of *jeden*. The findings enable one to make a connection between *jeden* and the category of anaphora. The paper demonstrates that the so-called expressive component might be analysed as a meaning of a given type of sentence, a meaning of the entire construction, or as a function of the element of the construction.

Keywords: expressive vocabulary; colloquial Polish; evaluative lexis; intensification; reference

1. Wprowadzenie

W 2011 r. ukazał się artykuł Igora Mel'čuka i Jasminy Milićević poświęcony serbskiej konstrukcji typu *Budalo jedna!*, tłumaczonej przez autorów na język angielski za pomocą parafrazy 'What a fool you are!' [lit. 'Fool one!']. Analogiczna konstrukcja istnieje, co odnotowali autorzy, w południowej Słowiańszczyźnie w języku chorwackim, bośniackim, w dialekcie macedońskim i bułgarskim, a także w języku czeskim i słowackim, oraz – co nie zostało odnotowane w artykule – w języku polskim, por. np. *dureń / idiota / cham jeden, małpa / idiotka / świnia jedna* itd. Podstawowe tezy Mel'čuka i Milićević na temat analizowanej konstrukcji mają zastosowanie także do jej ekwiwalentów w innych językach, w tym do polszczyzny. Wymagają jednak, w moim przekonaniu, istotnych uzupełnień wynikających z obserwacji właściwości syntaktycznych i semantycznych polskiego *_jeden*, które wpływają na interpretację funkcji tzw. ekspresywnego *jeden* i całej konstrukcji z tym wyrażeniem. Na temat polskiego wyrażenia *jeden* w opisywanej tu funkcji w „Pracach Językoznawczych” (2020, XXII, z. 1.) ukazał się artykuł Iwony Kosek „A to prostak jeden! – o ekspresywnej jednostce *jeden*”. Stanowi on, jak zaznaczyła autorka, „wstępną «rozpoznawczą» charakterystykę jego [wyrażenia *jeden* – M.Ż.] właściwości składniowo-funkcjonalnych” (Kosek 2020: 119–120). Przedmiotem opisu są w nim właściwości powierzchniowo-syntaktyczne oraz kwalifikacja gramatyczna polskiego *_jeden*, a także problem wartościowania związanego z użyciem tego wyrażenia. Celem niniejszego tekstu jest przede wszystkim opis znaczenia i funkcji wyrażenia *jeden*, por. problem intensyfikacji czy referencji, w tym w zestawieniu z samodzielnie (tzn. bez *jeden*) funkcjonującymi rzeczownikami ewaluatywnymi, por. *dureń jeden* vs. *dureń*, a także związana z *jeden* problematyka ekspresji, opisywana na tle funkcji całej konstrukcji oraz zdania eksklamatoryjnego. Stanowi on zatem odpowiedź na zasygnalizowaną przez I. Kosek (2020) potrzebę rozwinięcia opisu charakterystyki semantycznej wyrażenia *_jeden*.

Na całościowy efekt ekspresywny uzyskiwany za pomocą analizowanej konstrukcji z *jeden* składa się kilka czynników: (a) typ zdania – konstrukcja ta reprezentuje bowiem zdanie eksklamatoryjne, (b) nacechowany negatywnie rzeczownik wchodzący na otwieraną przez *jeden* pozycję, oraz (c) znaczenie wyrażenia konstytuującego całą konstrukcję, tj. *jeden*. Co istotne, wskazane właściwości nie są powieleniem tej samej funkcji ekspresywnej, przeciwnie, każda z nich pełni właściwą sobie rolę. Przedmiotem analizy w tym artykule będzie tzw. ekspresywne *jeden*; według ustaleń Mel'čuka i Milićević (2011) funkcja serb. *jedan* polega na wzmacnianiu negatywnych odczuć

mówiącego¹. Ze względu na zakres użycia konstrukcja konstytuowana przez *_jeden* należy do polszczyzny potocznej. Materiał przykładowy stanowią autentyczne przykłady wyekscerpowane z NKJP i Internetu oraz skonstruowane na potrzeby przeprowadzanej analizy zdania testujące, służące do sprawdzania poprawności formułowanych hipotez.

2. Ekspresywne *_jeden* w słownikach języka polskiego

Współczesna polska leksykografia w zasadzie bezwyjątkowo odnotowuje istnienie ekspresywnego *jeden*, por.:

SJPDor: ‘wyraz wzmacniający wyrażenie obelżywe lub uszczypliwe’; *Świnie jedne, całe naczynie z kredensu potłukli.*; *Gdzie ty się wiecznie szwendasz? Narąb mi drzewa, chorooba jedna.*; *Licz się ze słowami, przybłądo jeden!*; *Łziesz drabie jeden! Łziesz jak pies.*
 SJPDun: ‘wzmocnienie ekspresywnego określenia istoty żywej’; *Widziałeś drania jednego?*

ISJP: ‘Słowa **jeden** używa się po wyzwiskach, aby je wzmocnić PRZ ATR POSTPOZ; *Ty mi tu nie mów o pracy, leniu jeden!*; *Gówniara jedna myśli, że jej wszystko wolno.*

USJP: ‘używany po rzeczowniku; podkreślający emocjonalną, zwykle negatywną, ocenę danej osoby’; *Co on sobie myśli, dureń jeden!*, *Nie mów bzdur, kretynko jedna!*, *Łobuzie jeden, zostaw ją w spokoju!*

WSJP: ‘używane przez mówiącego w celu wzmocnienia negatywnej oceny osoby, w stosunku do której użył wyzwiska lub negatywnego określenia’; *Andrzej był z awanturą, żeby mu oddała zaręczynowy pierścionek. Że jak zerwaliśmy, to mam oddawać. Nie oddam, niech się wypcha, burak jeden bez klasy!*; *Bezbożnica jedna, przykazań świętych nie przestrzega, tylko cyckami kręci, jo!*; *A niech was szlag, kretyny jedne.*

We wszystkich definicjach wskazuje się na właściwości pragmatyczne kolokantów ekspresywnego *jeden*, por. „wyrażenie obelżywe lub uszczypliwe”, „ekspresywne określenie istoty żywej”, „wyzwiska”, „wyzwisko lub negatywne określenie”. Autorzy haseł są także zgodni co do funkcji tego wyrażenia, polegającej – jak to zostało ujęte w definicjach – na wzmacnianiu bądź to negatywnego określenia, z którym *jeden* współwystępuje (SJPDor, SJPDun, ISJP), bądź negatywnej oceny osoby nazwanej danym wyrażeniem (USJP, WSJP).

¹ Por. znaczenie przypisane przez autorów konstrukcji *Budalo jedna!*: ‘You are a fool and I feel very negatively about it’ [‘Jesteś głupcem/durniem i czuję się bardzo źle z tego powodu’] (Mel’čuk i Milićević 2011).

3. Właściwości syntaktyczne wyrażenia *_jeden*

Ekspresywna konstrukcja typu *Dureń jeden!* jest konstytuowana przez wyrażenie *jeden* współwystępujące z nacechowanym, najczęściej negatywnie, rzeczownikiem oceniającym, np.:

- (1) *Przecież ci podałem konkretną odpowiedź, leniu jeden – zajrzyj do kc.* (NKJP)
- (2) *Czesiek jęczy, że mu na rękę stanąłem i nie może ładować, a to nie była prawda, bo już, kurna, Szwab serią pociągnął, odbiło się trochę o czołg i zadzwoniło, ale też upadło, bo Heniek uchylił właz, kretyn jeden.* (NKJP)
- (3) *I wiedział, że mieszkamy w leśniczówce. – O, pluskwa jedna! To znaczy, że nas śledzi.* (NKJP)
- (4) *Nie polecam tego baru. [...] Małpa jedna sprzedała mi zimnego hot-doga.* (NKJP)
- (5) *Najlepsze z tego wszystkiego, że z połowę odcinka to już ma napisaną, ale mu się, leniowi jednemu, nie chce skończyć.* (NKJP)

Szyk elementów tworzących analizowaną konstrukcję jest stały – *jeden* jest obligatoryjnie postpozycyjne względem rzeczownika. Efektem zmiany pozycji linearnej członów tej konstrukcji jest bądź zmiana funkcji wyrażenia *jeden*, bądź połączenie anomalne składniowo i/lub semantycznie, por.:

- (4') *Jedna małpa sprzedała mi zimnego hot-doga.*
- (1') **Przecież ci podałem konkretną odpowiedź, jeden leniu – zajrzyj do kc.*
- (2') **Heniek uchylił właz, jeden kretyn.*
- (5') **Najlepsze z tego wszystkiego, że z połowę odcinka to już ma napisaną, ale mu się, jednemu leniowi, nie chce skończyć.*

Jak pokazują przykłady, w połączeniu z tzw. ekspresywnym *jeden* może wystąpić rzeczownik w wołaczu – za pomocą wypowiedzenia z opisywaną konstrukcją nadawca zwraca się do adresata, do którego zarazem odnosi tę konstrukcję. Ale także może ona być orzeczona o innej osobie niż odbiorca wypowiedzi (sposób wyznaczenia tej osoby charakteryzuję w § 4.4.), rzeczownik użyty jest wtedy w mianowniku lub, rzadziej, w przypadku zależnym uzgodnionym składniowo z elementem werbalnym.

Opisywana konstrukcja może funkcjonować samodzielnie, współtworząc wypowiedzenie eksklamatywne, lub może być włączona w strukturę zdania stanowiącego ekspresję emocji, także jako struktura apozycyjna, por.:

- (6) *Kierowniczkę nic to nie obchodzi. Wszystko musi być posprzątane, uporządkowane, posortowane, a nawet jakbyś jeszcze remanent zrobiła, to i tak kierowniczka będzie kręcić nosem. Małpa jedna.* (NKJP)
- (7) *Jedna pusta koperta rozerwana, świnie jedne z tej poczty.* (NKJP)

Konstrukcja z *jeden* jest zawsze wydzielona prozodycznie z wypowiedzenia, także wtedy, gdy na poziomie składniowym zachodzą uzgodnienia z innymi elementami zdania, por. np. *Widziałeś drania jednego?* (SJPDun) – na poziomie suprasegmentalnym fraza *drania jednego* poprzedzona jest

pauzą (por. *Widziałeś* □ *drania jednego?*); jest to związane z pełnieniem przez konstrukcję z *jeden* funkcji artybutywnej, nie referencyjnej (zob. niżej).

Dla opisu funkcji analizowanego wyrażenia istotną obserwacją jest możliwość współwystępowania konstrukcji typu *Dureń jeden!* w zdaniu eksklamatoryjnym z inicjalnym *To _!* czy *Co za _!*, w tym także z tzw. partykułami wzmacniającymi, np.:

- (8) *To mała jedna!*
- (9) *Co za dureń jeden!*
- (10) *To dopiero dureń jeden!*

W kontekście wyrażania ekspresji funkcja *_ jeden* jest zatem osobna względem znaczenia samego wypowiedzenia eksklamatoryjnego (w przeciwnym razie musielibyśmy mieć do czynienia z dublowaniem tej samej funkcji przez różne byty językowe z różnych poziomów), dla którego jako dwa podstawowe komponenty rematyczne Magdalena Danielewiczowa (2014) wskazała informację o tym, że: (a) charakteryzowany obiekt zwraca uwagę oraz (b) nadawca nie znajduje odpowiednich słów, by adekwatnie oddać jego właściwości. *Jeden* dobrze współgra ze zdaniem eksklamatoryjnym, natomiast samo jego wystąpienie nie przesądza o eksklamatoryjności zdania.

Zakres rzeczowników, z którymi typowo łączy się tzw. ekspresywne *jeden*, pod względem funkcjonalnym wyznacza podklasa rzeczowników osobowych oceniających (*human evaluative noun*, zob. Mel'čuk i Milićević 2011), wyrażających lub przypisujących obiektowi w danym kontekście charakterystykę negatywną (por. „rzeczowniki osobowe deprecjonujące” w: Kosek 2020). Na podstawie użyc w korpusowych w NKJP można wskazać ich przybliżony zestaw, por. np.: *mała, beksa, ancymon, leń, złodziej, pozerka, siusiumajtko, smarkula, zaraza, łaskawca, bandyta, baba, dziad, gapa, cham, chamka, zakata, bestia, pokraka, kretyn, dureń, idiota, pierdoła, cholera, łajza, ochlapus, burak, wywłoka, kurwa, gnida, łachudra, szmata, wagarowiczka, wariatka, komunista, papista*; wyrażenia te oczywiście nie wyczerpują listy słów, z którymi *_ jeden* może współwystępować w opisywanej funkcji. *Jeden* w analizowanych konstrukcjach ma więc negatywną prozodię semantyczną (Bańko 2008; Kamasa 2015). Natomiast z rzeczownikami wyrażającymi pozytywną ocenę lub konotację, zgodnie z regułami ogólnymi, *jeden* tworzy użycia ironiczne, np.:

- (11) *Co geniuszu jeden ma płaska ziemia do szczepień?* (Internet, pisownia oryg.)

Por. też:

- (12) *Miał jechać do ojca. Nie pojechał. Tatuchnie coś ważniejszego wypadło. Za to przysłał nie pięćset pięćdziesiąt, tylko sześćset pięćdziesiąt tysięcy. Patrz, łaskawca jeden.* (NKJP)

Analogicznie, odniesienie analizowanej konstrukcji do obiektów nieosobowych należy interpretować jako jej nieliteralne użycie, np.:

- (13) *Tyle, że te paskudne słodycze są dla 1,5 rocznego dziecka niewątpliwie atrakcyjne. Wszystkie mają, mały jedne, bardzo kolorowe i szeleszczące papierki.* (NKJP)
- (14) *Rozsądek podpowiada: Nie, stój! Czeka! Uciekaj! Ale on tak zawsze, asekurant jeden. Nie słuchaj. Nie myśl. Skacz.* (NKJP)

Opis właściwości gramatycznych rzeczowników współtworzących analizowaną konstrukcję obejmuje ich charakterystykę pod względem przyjmowanych wartości liczby i rodzaju. W konstrukcji *_jeden* może wystąpić rzeczownik w liczbie pojedynczej lub mnogiej, np. *mały jedna, świnie jedne, dureń jeden, chamy jedne*; także w formie deprecjatywnej, por. *kretyni jedni / kretyny jedne. Jeden* dostosowuje się do rodzaju gramatycznego rzeczownika, por. formy dwurodzajowe, np. *marudo jeden / marudo jedna* (por. o mężczyźnie: *ten maruda, ta maruda*), czy deprecjatywne, np. *darmozjady jedne*, zob. Kosek 2010. Analogicznie funkcjonuje *jeden* z rzeczownikami defektywnymi pod względem kategorii rodzaju, por. np. pogardliwie nacechowany wariant wyrażenia *ten moczymorda*, tj. *ta moczymorda*, niedopuszczający odniesienia do kobiety **ta moczymorda* (zob. Bogusławski 2009: 78), por. *moczymordo jeden / jedna*. Łączliwość *_jeden* z rzeczownikami nacechowanymi negatywnie lub występowanie w kontekstach wyrażających wartościowanie negatywne znajduje swoje odzwierciedlenie w postaci gramatycznej właściwości dopuszczania lub wymagania niemęskoosobowych form deprecjatywnych.

Obserwacja właściwości syntaktycznych konstrukcji *_jeden* stanowi podstawę opisu semantyki i funkcji tego wyrażenia – wskazywane właściwości semantyczne muszą bowiem mieć potwierdzenie w cechach składniowych wyrażeń.

4. Semantyka i funkcja tzw. ekspresywnego *_jeden*

Zgodnie z ujęciem Mel'čuka i Milićević (2011) różnica między serb. *Budalo!* a *Budalo jedna!* sprowadza się do różnicy stopnia, por.:

- Budalo!* 'I signal that you are a fool and I feel negatively towards you because of this' ['sygnalizuję, że jesteś głupcem/durniem i ja czuję się źle z tego powodu'];
Budalo jedna! 'I signal that you are a fool and I feel **very** negatively towards you because of this' ['sygnalizuję, że jesteś głupcem/durniem i ja czuję się bardzo źle z tego powodu'] (Mel'čuk, Milićević 2011: 98).

Jednak, jak pokazują przeprowadzone analizy właściwości semantyczno-funkcjonalnych polskiego wyrażenia *_jeden*, za kluczową w opisie jego funkcji należy uznać nie kategorię intensyfikacji, ale referencji.

4.1. *_jeden* a ekspresja

Ze względu na występowanie wyrażenia *jeden* w zdaniach ekspresywnych wiąże się je z problematyką ekspresji. Anna Wierzbicka (1969) nacechowanie ekspresywne wyrażen i zdań (por. *idiota; Co za kwiaty!*) ujmuje w eksplikacjach semantycznych w modusie ‘czuję’ (w odróżnieniu od właściwego ocenom komponentu ‘uważam, że’). W zależności od typu wyrażanej emocji Wierzbicka w strukturach semantycznych odpowiednich wyrażen wyróżniła kilka możliwych składników emocjonalnych, por. ‘to mnie denerwuje’ (por. *Czego becysz?, Jesteś idiota!*), ‘to mnie oburza’ (por. *Jesteś podły., To łajdak.*), ‘to mnie zachwyca’ (por. *To jest wspaniałe., To cudne.*), ‘to mnie porusza’ (por. *Te różę!, Co za kwiaty!*), ‘to budzi moją litość’ (por. *Biedny człowiek!, Biedactwo!*), zob. Wierzbicka 1969: 40–43. Komponent oceniający, co pokazują powyższe przykłady, zawarty jest w samym znaczeniu odpowiedniego wyrażenia i/lub w strukturze danego typu zdania. Znakiem rozpoznawczym wypowiedzi w modusie ‘czuję’ jest „obligatoryjna intonacja emocyjna” (Wierzbicka 1969: 43).

W podobny sposób różnicę między zdaniem oznajmującym z wyrażeniem oceniającym a wyrażeniem ekspresywnym oddają Mel’čuk i Milićević, por.:

Ti si budala. I am telling you that you are a fool [‘mówię, że jesteś głupcem/durniem’];

Budalo! I am signaling that you are a fool and that I feel negatively towards you because of this [‘sygnalizuję, że jesteś głupcem/durniem i ja czuję się źle z tego powodu’] (Mel’čuk, Milićević 2011: 95).

M. Danielewiczowa (2014) różnicę między zdaniem oznajmującym użytym z intonacją wykrzyknieniową („eksklamacją niewłaściwą”) i właściwą konstrukcją eksklamatywną (wyspecjalizowaną w pełnieniu takiej funkcji), por. np. *O, mucha!* vs. *Ale mucha!*, *Strasznie się dąsasz!* vs. *Te twoje dąsy!*, ujmuje w postaci odmiennego układu komponentów tematyczno-rematycznych. Mianowicie o ile zarówno eksklamacje właściwe, jaki i niewłaściwe zawierają komponent ‘inny niż taki, który nie zwracałby uwagi’ (odpowiadający za charakterystyki odsyłające do wysokiego stopnia skali), o tyle tylko właściwe eksklamatywy (por. *Ale _!*, *Te _!*) informują, że nadawca nie znajduje odpowiednich słów, by adekwatnie oddać własności charakteryzowanego obiektu (zob. Danielewiczowa 2014: 90).

Jeden łączy się z wyrażającym (systemowo lub kontekstowo) ocenę rzeczownikiem (por. komponent ‘uważam, że’) i występuje we frazie realizowanej z intonacją właściwą wykrzyknieniom (por. ‘inny niż taki, który nie zwracałby uwagi’). Przypisywane analizowanemu wyrażeniu właściwości semantyczno-funkcjonalne wyrażania ocen i ekspresji należy więc wiązać z funkcją kontekstu *jeden*, a nie samej tej jednostki.

4.2. *_jeden* a intensyfikacja

Mel’čuk i Milićević funkcję serb. *jedan* interpretują jako intensyfikację, por. “*jedan* [...] signaling a more intense emotional reaction of the Speaker” [‘*jedan* sygnalizuje bardziej intensywną reakcję emocjonalną mówiącego’] (Mel’čuk, Milićević 2011: 98). Zgodzić się trzeba, że wyrażenie to nie służy do zintensyfikowania oceny wyrażanej rzeczownikiem (zdaniem przywołanych autorów, serb. *jedan* wzmacnia nacechowanie emocjonalne zdania). Dla Mel’čuka i Milićević argumentem za takim rozstrzygnięciem jest możliwość współwystępowania bez efektu redundancji serb. *jedan* z wyrażeniami intensyfikującymi w rodzaju serb. *neopevana*, np. *Budalo jedna neopevana!*; por. parafrazy:

Budalo neopevana! ‘I am signaling that you are **complete** fool and that I feel negatively towards you because of this’ [‘sygnalizuję, że jesteś kompletnym głupcem/durniem i ja czuję się źle z tego powodu’];

Budalo jedna neopevana! ‘I am signaling that you are **complete** fool and that I feel **very** negatively towards you because of this’ [‘sygnalizuję, że jesteś kompletnym głupcem/durniem i ja czuję się bardzo źle z tego powodu’] (Mel’čuk, Milićević 2011: 99).

Polskimi leksykalnymi wykładnikami intensyfikacji cechy nazwanej rzeczownikiem są wyrażenia typu *skończony*, *kompletny*, a także określenia postpozycyjne w rodzaju *do kwadratu*, *do sześcianu*, *do potęgi (entej)*, np.:

(15) *Skończony kretyn. I tchórz do tego.* (NKJP)

(16) *Późniejsze enuncjacje, że „pan prezydent mnie nie zaprosił”, to arogancja do kwadratu.* (WSJP)

W znaczeniu tych wyrażeń zawarty jest sens ‘bardzo’. Cecha intensyfikacji wyrażana przez wyrażenia tego typu dopuszcza tworzenie zestawień służących wzmocnieniu użytego wcześniej rzeczownika, por.:

(17) *Czułem się jak dziwka. Dziwka do kwadratu.* (WSJP)

(18) *To dureń. – Może przesadzasz. – Mówię ci: kompletny dureń.*

W takich kontekstach nie jest możliwa substytucja wyrażeń intensyfikujących za pomocą *jeden*, por.:

- (19) *Czuł się jak dziwka. *Dziwka jedna.*
 (20) *To dureń. – Może przesadzasz. – *Mówię ci: dureń jeden.*

Wyrażenia intensyfikujące typu *skończony, do kwadratu*, tak samo jak intensyfikatory przysłówkowe i przymiotnikowe w rodzaju *bardzo, strasznie*, zawierają w swoim znaczeniu komponent metakomentujący, por. ‘powiedzieć o tym „x”, to powiedzieć za mało’ (istota operatorów metapredykatywnych polega na komentowaniu wyboru predykatu i stosowności jego użycia, zob. Wajszczuk 2005: 105–121). Z tej właściwości wynikają ograniczenia nałożone na funkcjonowanie wyrażen intensyfikujących, mianowicie nie może być do nich odniesiona w zwykły sposób negacja, nie wyrażają bowiem treści negabilnych; cechę tę dzieli z serią wyrażen intensyfikujących także wyrażenie *jeden*, por.:

- (21) **To idiota, ale nie do kwadratu.*
 (22) **To dureń, ale nie skończony.*
 (23) **To małpa, ale nie jedna.*

Jeden różni się od wyrażen intensyfikujących także pod względem prozodii – w odróżnieniu od intensyfikatorów nie przyjmuje akcentu frazowego, w konstrukcji z *jeden* elementem wyróżnionym prozodycznie jest zawsze rzeczownik, z którym *jeden* współwystępuje, por.:

- (24) *KOMPLETNY dureń vs. *dureń JEDEN*

Polskie *jeden* z wyrażeniami intensyfikującymi nie współwystępuje, por. np. **skończony dureń jeden*, fraza z *jeden* może natomiast łączyć się z przymiotnikami ekspresywno-emotywnymi w rodzaju *wstrętny, pieprzony*, np.:

- (25) *Do roboty ty wstrętny leniu jeden!!!*

4.3. *_jeden a predykacja*

Różnice między wyrażeniami intensyfikującymi a *jeden* są widoczne także w odniesieniu do kategorii predykacji. Otóż konstrukcja z *jeden*, w odróżnieniu od wyrażen intensyfikujących, nie może pełnić funkcji predykatywnej – dotyczy to zarówno odzwierciedlającego rzeczywistość pozajęzykową układu *X jest Y-em*, służącego do przypisania cechy danemu obiektowi, jak i układu *X to Y*, zawsze aktualizowanego („sytuacyjnie nacechowanego”), którego funkcja polega na ustanawianiu ekwiwalencji dwóch nazw, ze względu na przysługiwanie im tej samej (odpowiedniej) cechy, zob. Topolińska 2008. W obydwu układach bez zastrzeżeń wchodzi zarówno sam, jak i wzmocniony wyrażeniem intensyfikującym rzeczownik oceniający, por.:

- (26) *Janek jest durniem do kwadratu.*
 (27) **Janek jest idiotą jednym.*
 (28) *Janek to skończony kretyń / cham do potęgi entej.*
 (29) **Janek to dureń jeden.*

Por.

- (30) *Janek (nie) jest durniem.; Janek to dureń.; Nie jestem dureń, rachować potrafię.*

Jeden nie może wystąpić przy predykatywnie użytych rzeczownikach oceniających, które w pozycji argumentu wyrażają sens generyczny (Topolińska 1984: 326), por.:

- (31) *Ten twój kolega jest zwykłym oszustem.* (Topolińska 1984: 326) vs. **Ten twój kolega jest chamelem jednym.*

Konstrukcja z *jeden* stanowi w zdaniu wtórną (dodatkową) predykcję, orzeczoną o danej, wyrażonej w zdaniu sytuacji, wskazanej wprost lub znanej rozmówcom na podstawie kontekstu i/lub wspólnej wiedzy.

4.4. *_jeden a referencja*

Analizowana konstrukcja z *jeden* nie może pełnić funkcji referencjalnej, nie wyznacza bowiem obiektu, o który chodzi (por. Grzegorzczakowa 1990), np.:

- (32) **Zanieś to durniowi jednemu.*
 (33) *Zanieś to pracownikowi. – Któremu? – *Durniowi jednemu.*

Jako wyrażająca postawę mówiącego wobec przedmiotu, analizowana konstrukcja z *jeden* nie nadaje się na podmiot (zob. Wierzbicka 1969: 178–184). Co istotne, sam rzeczownik ewaluatywny także nie może pełnić takiej funkcji, więc tę właściwość należy wiązać raczej ze znaczeniem użytego rzeczownika, niż samego wyrażenia *jeden*, nie wpływa on bowiem na funkcjonowanie rzeczownika oceniającego użytego w takich kontekstach (w ujęciu A. Wierzbickiej (1969: 184) są to „deskrypcje dewiacyjne”, por. np. **Głupiec zamilkł (roześmiał się wyszedł, rozplakał się.)*), por.:

- (34) **Dureń jeden roześmiał się.*
 (35) **Dureń przyjechał niedawno.*

Powyższe przykłady zrealizowane z intonacją właściwą części wyznaczającej zdania są nieakceptowalne. Jednak taki układ linearny składników może także odpowiadać wypowiedzeniu z wydzieloną częścią *dureń (jeden)*, użytą jako osobna całośćka intonacyjna w funkcji ekspresji emocji, por.:

- (36) *Dureń jeden, roześmiał się.; Roześmiał się, dureń jeden.,* por. *Dureń jeden, on roześmiał się.*

Tak samo funkcjonują wyrażenia intensyfikujące, por.:

- (37) **Skończony łajdak wszedł do pokoju.*; **Osiół do kwadratu napisał do mnie list.*
 (38) **Łajdak wszedł do pokoju.*; **Osiół napisał do mnie list.*
 (39) *Łajdak, (on) wszedł do pokoju.*; *Osiół do kwadratu, (on) napisał do mnie list.*

Funkcja referencyjna wyrażen ocenających w rodzaju *dureń*, *idiota* nie jest jednak systemowo zablokowana. Mogą one mianowicie pełnić funkcję deskrypcji dyskursywnych, zob. Bogusławski 1977, np.:

- (40) – *Piotr znowu zrobił donos.* – *Muszę się pozbyć łajdaka.* (Bogusławski 1977: 49)

Deskrypcje dyskursywne występują w sekwencji zdaniowej, ich funkcja wyznaczająca polega na odesłaniu do innej części aktualnej wypowiedzi, której częścią jest wyrażenie identyfikujące obiekt, o który chodzi, por. komponent ‘o którym mówię’ (Bogusławski 1977: 49). W takiej funkcji może wystąpić, jako dodatkowa predykcja, konstrukcja z *jeden*, ale nie z wyrażeniem intensyfikującym, por.:

- (41) – *Piotr znowu zrobił donos.* – *Muszę się pozbyć łajdaka jednego.*
 (42) – *Piotr znowu zrobił donos.* – **Muszę się pozbyć łajdaka do kwadratu.*

Wyrażenia ocenające mogą także pełnić funkcję deskrypcji aluzyjnej, opartej na wspólnej wiedzy nadawcy i odbiorcy. Co istotne, w takiej funkcji nie może im towarzyszyć ani intensyfikator, ani wyrażenie *jeden*, por.:

- (43) *Ten dureń, co nie żyje – on próbował zeskanować je laserem.*
 (44) *Gdzie ten gówniarz, no przecież jak go dorwę, to normalnie uduszę!*
 (45) **Gdzie ten idiota do kwadratu?*
 (46) **Gdzie ten dureń jeden?*
 (47) **Znowu do mnie dzwonił, ten idiota do kwadratu.*
 (48) **Znowu do mnie dzwonił, ten dureń jeden.*

Obligatoryjnym składnikiem deskrypcji aluzyjnych jest zaimek *ten*, pełniący funkcję anaforycznego odsyłacza do treści wyrażonych w innej sekwencji zdaniowej; identyfikacja obiektu niewskazywanego wprost w aktualnej wypowiedzi opiera się bowiem na wspólnej wiedzy nadawcy i odbiorcy.

Obiekt, do którego się odnosi fraza z *jeden*, jest wyznaczony za pomocą innych elementów w zdaniu lub wskazany w kontekście, por.:

- (49) – *Dokąd idzie, zapytałam przez grzeczność? A on na to, mam to wszystko w dupie. To i więcej go nie zagadywałam, chama jednego.* (NKJP)
 (50) *Wchodzi cham jeden do sklepu i rozrabia.* (Internet)

Fraza z *jeden*, tak samo jak inne użycia ekspresywno-oceniające, pojawia się jako reakcja na określoną sytuację, por. zaproponowany przez A. Wierzbicką rozkład komponentów dla rzeczowników ocenających:

Ten idiota wszystko przekreślił. = Ten człowiek – idiota! – wszystko przekreślił.

1) Wiedz, że ten człowiek wszystko przekreślił.

2) Uważam (z tego powodu), że to idiota. (Wierzbicka 1969: 183)

Według Wierzbickiej (1969: 41) przyczyna jest obecna w całej klasie wyrażenń sygnalizujących jakąś emocję. Podobnie ujmuje kwestię ekspresji emocji M. Danielewiczowa: por. „mają one [eksklamatywy] charakter zdań spostrzeżeniowych. Są zawsze reakcją na osobliwe z jakiegoś punktu widzenia i przyciągające uwagę zjawiska w świecie” (Danielewiczowa 2014: 89).

Oceny i ekspresje zawierają więc w strukturze semantycznej odesłanie do sytuacji, która je wywołała. Z tego względu w takich kontekstach możliwe jest także użycie rzeczowników, które, ze względu na swoje znaczenie, intensyfikacji nie podlegają, np. *macocha*, *faszysta* itd., por. interpretację: ‘dana sytuacja (to, co miało miejsce) powoduje, że o *x* mówię/uważam tak’, i właśnie to „tak” może zawierać dodatkowe komponenty, w tym intensyfikujące, por. np. *skończony (dureń)*, *idiota (do kwadratu)*. Tym, co w poniższych kontekstach podlega intensyfikacji, są konotowane składniki oceniające, por. ‘zachowuje się jak typowa macocha’, por.:

(51) *Zawsze się mnie czepia, macocha do potęgi entej.*

(52) *Homofob i faszysta do kwadratu!* (Internet)

Odniesienie do sytuacji, będącej podstawą dla wyrażanej ekspresji, jest zatem zawarte także w zdaniach z konstrukcją z *jeden*. Jest ono jednak składową struktury znaczeniowej innych elementów zdania (por. rzeczownik oceniający, zdanie eksklamatywne), a nie funkcją elementu *jeden* w tej konstrukcji, por.:

(53) [rozmowa o usypianiu psów] *Wiesz co, ja bym uśpiła takich miłośników zwierząt jak ty. Faszysta jeden się znalazł, za głupotę właściciela psa karać.* (NKJP)

(54) – *Ale co z Muchobójcą? – A co ma być? – Idiota jeden wybrał się w pojedynek w Smoka.* (NKJP)

4.5. *_jeden a anafora*

Z punktu widzenia opisu funkcji wyrażenia *jeden* istotna okazuje się kategoria anafory (dla uproszczenia używam tego terminu bez względu na kierunek relacji odsyłania). Otóż tzw. ekspresywne *jeden* nie występuje w tych kontekstach, które wyrażają stałą ocenę osoby nazwanej danym rzeczownikiem; konstrukcja z *jeden* jest używana w odniesieniu do danej, aktualnie komentowanej sytuacji, por.:

(55) *Zawsze będę powtarzał, że to dureń / skończony dureń/ *dureń jeden.*

Jeden pojawia się przy rzeczowniku oceniającym, by wprowadzić odniesienie wyrażanej oceny do tej konkretnej sytuacji, którą za pomocą konstrukcji z *jeden* się komentuje, np.:

(56) [A skacze i robi dziwne grymasy] B: *Wariatka*. vs. *Wariatka jedna*.

Kolejny typ kontekstów nieakceptujących *jeden* to wypowiedzenia nieaktualne (niezaktualizowane) generyczne (zob. Grochowski 1991), por.:

(57) *Faceci to świnie i skończone durnie*. vs. **Faceci to durnie jedne*.

Zaobserwowane właściwości wskazują na to, że funkcja *jeden* w analizowanej konstrukcji polega na odsyłaniu referencyjnym do wyrażanej treści, która jest podstawą dokonywanej aktualnie oceny wyznaczonego obiektu (prymarnie – osobowego).

Problem kwalifikacji gramatycznej wyrażenia *jeden* nie jest tu podejmowany, ale w świetle przeprowadzonych analiz naturalnym punktem odniesienia dla wskazanych właściwości *jeden* wydaje się kategoria zaimka i jego derywaty funkcjonalne. Związek z zaimkowością² (funkcjonalną) – tu w funkcji wykładnika anaforyczności – wyrażenia *jeden* wspiera teza dotycząca przemian funkcjonalnych wyrażań. Otóż wyrażenia tzw. funkcyjne (do tej szeroko rozumianej grupy należy analizowane *jeden*) nie odrywają się całkowicie od pierwotnych właściwości (semantycznych i/lub funkcjonalnych) wyrażań, z których powstały, w nowych funkcjach nadal obecne są pewne właściwości kategorii pierwotnych. Z drugiej strony, typ odsyłania, w którym uczestniczy *jeden*, można chyba uznać za referencję dyskursywną (por. Żabowska 2017), choć realizowaną w inny sposób i na innym poziomie niż zaimkowe wyrażenia typu *ten i ten*, *tak a tak*.

4.6. *_jeden a ocena negatywna*

Ostatnią kwestią wymagającą rozważenia jest problem wartościowania dokonywanego za pomocą konstrukcji *_jeden* – jak wykazały przedstawione analizy, samo *jeden* jako składnik tej konstrukcji jest pod tym względem neutralne. Otóż, łączliwość z rzeczownikami, które nie wyrażają oceny negatywnej, nie jest zakazana, nie tylko w użyciach ironicznych, por.:

(58) *Tylko wypycha te swoje nóżki do głaskania, pieszczoch jeden*. (Internet)

(59) *Spryciuła jedna, ładnie się zamaskowała*. (Internet)

(60) *Sama czesania się domaga, elegantka jedna*. (Internet)

² W tych klasyfikacjach leksemów, które przyjmują za podstawę kryteria gramatyczne, nieliczebnikowe *jeden* jest kwalifikowane jako przymiotnik, por. Kosek 2020.

Analizowane konstrukcje oceniająco-ekspresywne nie wykluczają także odniesienia ich do nadawcy wypowiedzi. Zgodnie z regułami ogólnymi, orzeczone przez mówiącego o sobie konstrukcje typu *skończony dureń, idiota do kwadratu, mała jedna* funkcjonują jako cytaty (*x powiedział (mógłby powiedzieć) o mnie: „p”*), np.:

- (61) *Zaproponowałam M, że skoro młodzi mają totalnie w d... zasady rodzinnego bycia według naszego (mojego) scenariusza, to może niech zaproponują, jak według nich powinny wyglądać święta. Niech zaplanują, co trzeba zrobić, uporządkować, co ugotować, upiec (wiedzą, co lubią), jak spędzimy czas i przedyskutują z nami podział obowiązków. No i się zaczęło! No bo jak to tak, te bezradne istoty mają sobie poradzić z takim wyzwaniem? No i oczywiście ja, macocha jedna, się czepiam i lepiej już niech one jadą do dziadków i nie będą cierpieć z powodu moich koncepcji wychowawczych.* (Internet)

5. Podsumowanie

Przeprowadzone analizy pokazują, że *jeden* w analizowanej konstrukcji nie wyraża ekspresji, ekspresywność jest bowiem cechą całego połączenia typu *dureń jeden*. Ocena wyrażana za pomocą konstrukcji z *jeden* jest właściwością rzeczownika (jego znaczenia lub kontekstu, w jakim został użyty, por. np. *papista jeden*); natomiast cechą eksklamacji jako kontekstu wypowiedzeniowego dla konstrukcji z *jeden* jest wyrażanie ekspresywności. Por. w ujęciu Wierzbickiej komponent ‘czuje’ zawarty w semantyce rzeczownika oceniającego i właściwy eksklamacjom komponent ‘to mnie porusza’ (Wierzbicka 1969: 43). Z kolei ze względu na właściwości stylistyczne, obecność zarówno oceny, jak i ekspresji jest typowym składnikiem stylu potocznego.

Literatura

- Bańko M. (2008): *O tzw. prozodii semantycznej i jej opisie w słownikach*. [W:] *Nowe studia leksykograficzne 2*. Red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska. Kraków, s. 151–161.
- Bogusławski A. (1977): *O identyfikacji zdań w wyrażeniach okazjonalnymi*. „Przegląd Humanistyczny” 2, s. 39–56.
- Bogusławski A. (2009): *Mysli o gwiazdce i o regule*. Warszawa.
- Danielewiczowa M. (2014): *Struktura i znaczenie eksklamatywów: na materiale współczesnej polszczyzny*. Warszawa.
- Grochowski M. (1991): *Frazy nominalne generyczne w zdaniach ogólnych i w zdaniach analitycznych*. [W:] *Problemy opisu gramatycznego języków słowiańskich*. Red. M. Grochowski. Warszawa, s. 61–74.
- Grzegorzycowa R. (1990): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
- Kamasa V. (2015): *Prozodia semantyczna. Pojęcie, problemy, przydatność*. „Socjolingwistyka” 24, s. 105–120.

- Kosek I. (2010): *Z problemów opisu tzw. form deprecjatywnych*. „Prace Językoznawcze” XII, s. 105–114.
- Kosek I. (2020): „*A to prostak jeden!*” – o ekspresywnej jednostce „*jeden*”. „Prace Językoznawcze” XXII/1, s. 119–130.
- Mel'čuk I., Milićević J. (2011): *The Budalo jedna! – Type Construction in Contemporary Serbian*. „Journal of Slavic Linguistics” 19(1), s. 85–118, DOI: 10.1353/jsl.2011.0010.
- Topolińska Z. (1984): *Składnia grupy imiennej*. [W:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego: składnia*. Red. Z. Topolińska. Warszawa, s. 301–389.
- Topolińska Z. (2008): *Wtórna copula „to” w języku literackim*. [W:] tejsze: *Z Polski do Macedonii. Studia językoznawcze*. T. 1: *Problemy predykcji*. Kraków, s. 36–41.
- Wajszczuk J. (2005): *O metatekście*. Warszawa.
- Wierzbicka A. (1969): *Dociekania semantyczne*. Wrocław.
- Żabowska M. (2017): *Niedookreślenie, dekonkretyzacja i zmienne językowe – o quasi-tautologicznych układach typu „ten i ten”, „to i to”, „tak a tak”*. „LingVaria” (1)23, s. 115–129.

